

IN OPSTAND!

Pieter Serrien

In opstand!

De geuzen in de Lage Landen, 1565-1578

Horizon

voor Liesbeth Cornelissen, mijn alles

Inhoud

Over dit boek	10
Proloog: 7 tot 10 augustus 1559 – Gent	15
Deel 1. Storm (1565-1566)	21
Vier rebellen in een bad (zomer 1565)	23
De bruiloft, de brief en het Eedverbond (november en december 1565)	35
Vossenstaart, bedelaar, geus (april 1566)	43
De moeder der geuzen (voorjaar 1566)	55
De onmogelijke verzoening (juli 1566)	67
De beeldenstormers (augustus 1566)	79
De keuze (september 1566)	93
De twijfelaars (oktober 1566)	99
Wij, de burgers (november 1566)	109
Deel 2. Vuur (1567-1568)	121
De tous-nus van Valencijs (winter 1566-1567)	123
De gok van de Grote Geus (begin 1567)	137
De slag om Antwerpen (begin maart 1567)	147
Vluchten of sterven? (voorjaar 1567)	163
De angst voor Alva (zomer 1567)	177
De bosgeuzen (winter 1567/1568)	185
De terugkeer van de geuzen (voorjaar 1568)	199
De wraak van Alva (zomer 1568)	211
Het einde van de opstand (najaar 1568)	221

Deel 3. Water (1569-1572)	231
Wie we zijn (begin 1569)	233
De eerste watergeuzen (zomer 1569)	241
Noodkreet uit de koude Lage Landen (winter 1569-1570)	249
Leven als zeerover (voorjaar 1570)	259
Stormvloed (tweede helft 1570)	269
De pen van Marnix of het zwaard van Ruychaver? (eerste helft 1571)	277
De terugkeer van de Vossenstaart (juli 1571 tot maart 1572)	285
Toen Alva zijn bril en fles verloor (april 1572)	297

Deel 4. Bloed (1572-1576)	309
De gekaapte opstand (mei 1572)	311
De Dordtse revolutie (juni en juli 1572)	319
Het langverwachte offensief (augustus 1572)	333
Huurling aan het geuzenfront (september en oktober 1572)	341
Alva's strafexpeditie (oktober en november 1572)	349
Het jaar van Lumey (eind 1572)	361
De Witte Hemden van Haarlem (winter 1572-1573)	371
De bevrijders (voorjaar 1573)	381
Sterven in Haarlem (juli 1573)	389
Het redden van de opstand (tweede helft 1573)	401
Geuzen, staatsen of orangisten? (eerste helft 1574)	415

Deel 5. Land (1574-1578)	425
De heropstanding (tweede helft 1574)	427
Een kans voor de vrede? (1575)	437
Wissel van de macht (begin 1576)	449
De stadsgeuzen (zomer 1576)	457
De geuzenrevolutie (september en oktober 1576)	465
De furie (november 1576)	479
Vrede? (november 1576 tot juli 1577)	491
De Achttienmannen (augustus tot oktober 1577)	503
De droom van Nicolaas Ruychaver (november 1577)	513
De staatse geuzen (winter 1577-1578)	519

De geuzenrepublieken (eerste helft 1578)	527
De laatste geuzen (eind 1578)	535
Nabeschuwing. Wij zijn geuzen	547
Dankwoord	556
Overzicht van de belangrijkste personen	559
Bibliografie	576
Noten	587
Plaatsnamenregister	622

Over dit boek

Dit is het verhaal van de geuzen. Zij vormden in de Lage Landen van de jaren zestig en zeventig van de zestiende eeuw een heterogene groep opstandelingen die rebelleerden tegen de regering, de Spaanse overheersing en de katholieke kerk. Sommigen waren radicale protestanten. Anderen waren door hun roep om tolerantie alles kwijtgeraakt. Sommigen waren criminelen. Anderen waren idealisten die droomden van een betere wereld. Er waren veel vrouwen onder de geuzen, maar hun verhalen zijn vaak door de veel te mannelijke geschiedschrijving verloren gegaan. Samen hebben de geuzen een oorlog ontketend die leidde tot veel bloedvergieten, maar ook tot concrete veranderingen in de samenleving, het ontstaan van de onafhankelijke Nederlanden zoals wij die nu kennen, en onze identiteit als inwoners van de Lage Landen.

In dit boek geef ik de geuzen de aandacht die ze verdienen. Vaak doe ik dat door hun brieven, dagboeken en andere egodocumenten onder het stof vandaan te halen. Ik vul ze aan met wat neutrale omstanders en hun slachtoffers en vijanden nalieten. Af en toe zijn er ook geuzenliederen opgenomen, die al vanaf de zestiende eeuw gezongen werden.

Bijna alle prenten in dit boek zijn gravures van Frans Hogenberg. Over hem weten we amper iets. Zijn geboortedatum? Zeker vóór juni 1540, want zijn vader stierf in september 1539. Zijn overlijden? Een groot mysterie. Waarschijnlijk in 1590, want in de boekhouding van drukker Christoffel Plantijn staat nog een betaling aan Hogenberg in 1589, en de eerstvolgende factuur in 1591 was gericht aan zijn weduwe. Hoe weinig we ook weten over deze man, zijn gravures zijn voor ons van onschatbare waarde. Want Hogenberg zou zich ontpoppen tot de kunstenaar die de opstand verbeeldde. Al moest hij via zijn ballingsoord in Keulen vaak hemel en aarde bewegen om zijn gravures tot in Antwerpen te krijgen. Daar werden ze gedrukt en verspreid door uitgeefster Volckxen Diericx, als nieuwsberichten van hun tijd. Onderaan stond telkens een korte uitleg, en de belangrijkste personen en plaatsen waren aangeduid in

1566 Supplicatio trad. Brix
 29 Aug Statuarum de molitio
 1597 Albani Ducis aduentus
 1568 Præbium ad Hållgerlee
 1 Ian: 18 Primates Belgij decol
 5 Ian: Egmüt et Horn de collati
 22 Jul Cæditur Gouff ad Dalen
 Oct: 10 Surtiaci caper cor, Albā
 1574 Louffestē a Geufis caper
 1574 Ercela a Lumo capitur
 16 Nou Zuzphani ab Albā caper
 30 Iou Nardensē ab Alb. necari
 1573 Hælemi ab Albano caper
 22 Apr Præho nauali cadit Håss
 5 Aug Ramcken a Geufis caper
 Sept: Mons Gertrud. ab sur. ca.
 Dec: 8 Lud: Regensij aduent
 1574 Præho nauali creff Håss
 9 Feb Mittelburg. ab ord. cap.
 14 Apr Ordines creff ad Mouck:
 3 Oct Leydā Surtiaci obiment
 1576 Crimpa ab Ordāis caper
 Aug: 1 Alostū ab Håss. deprede:
 Sept: Ordines ab Håss. cædit
 20 Oct Mofertmæcē ab Håss. on.
 4 No. Antuerp. ab Håss. uafata
 1577 Traicētū ciues occupā
 1 Mai Ioan: Austriaci aduent
 11 Nou. Mauri: Austr: uenit
 1578 Ordines ab Håss. cædit
 Eunto Hælemi in Ord. pofet
 Lubo Amsterodani ab Ord. c.
 20 Jul Campeza ab Ord. caper
 19 No. Danuēria a ciuibz caper
 1579 Carpiſis anx cap. a Par.
 29 Iul Mofertm. cap. a Parm.
 1582 Alanzonius aduent
 11 Aug Lira Håssianis tradita
 1583 Alanzonici cadit. Amr:
 17 Aug Tæcia a Capmuro uafat
 17 Dec Godesberga diſpofita:
 inde Bonna Håssianis tradita
 1584 Surtiaci alo mē effert
 1585 Antuerpiā Paru caper
 1586 Schenck rufficos cædit
 28 Iul Venoniū a Parmeſe caper
 3 Iul: Coments. Juliac caſ. ab Hå
 26 Jul Håſſia exercitur a Paru
 1588 Ingens illud nauale pretū
 1589 Schenck in Bahali perit
 1590 Breda a Mauricio caper
 1591 Zutphanum. Mau: caper
 25 Jul Parmenſis in Batac. pug:
 22 Oct: Eonagun caper. Maurici:
 1592 Steynwijc ab Ordā: caper
 2 Dec Dux Parmenſis moritur
 1593 Mons Gertr: cap. ab Ordā:
 1594 Erneſti. Auſtriaci aduent
 24 Jul Groninga capitur ab Ordā:
 1596 Alber: 3. Auſtr: aduent
 18 Aug Håſſe ab eodem recipitur
 1600 Wacht euidencē cap. ab Ordā:
 26 Mar: Propugn: Rorhemā capitur
 1602 Præbium Elen drcā ingens
 1602 Berckam Ordāis capitur
 1602 Grouā capitur a Mauricio
 1604 Håſſia capitur ab eodem
 17 Sep: Oſtedam caper Arch: Alber

NTRIO
Eyerland
EXEL

HOL

LANT

BANT

IA

OD

BVLON

MS

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

FR

ISIA

OVER

HOORN

OD

OD

OD

OD

OD

OD

MERIDIES

98

De kaart op de vorige pagina's is gemaakt in het atelier van Frans Hogenberg (1604-1605) en bevat ook een tijdlijn van de opstand. Rijksmuseum.

Proloog: 7 tot 10 augustus 1559 – Gent

Koning Filips II op zijn troon geflankeerd door twee trouwe hovelingen: kardinaal Granvelle en de hertog van Alba. Frans Hogenberg, Rijksmuseum.

Filips II vlijde zich neer op zijn troon. De tweeëndertigjarige Spaanse koning zuchtte en ergerde zich zichtbaar over wat hij zonet vernomen had.² Vier jaar geleden had hij de macht van zijn moegestreden vader keizer Karel V overgenomen. De twee à drie miljoen mensen die in de Lage Landen leefden, waren zijn onderdanen. Naast heer van de Nederlanden was hij koning van Spanje en daarmee de heerser over onder meer de Italiaanse gebieden, de Amerikaanse kolonies en verschillende eilanden in de Middellandse Zee. Toch was hij tijdens zijn eerste regeringsjaren in de Lage Landen. Dat gebied in het centrum van Europa was rijk, maar was moeilijk te besturen. Het bestond uit zeventien gewesten, elk met eigen verwachtingen en tradities van zelfstandig bestuur. Aanvankelijk volgde hij nog nauwgezet de adviezen van ervaren heren aan het hof, maar sinds het overlijden van zijn vader had hij de touwtjes strak in handen. Onder zijn bewind moesten de Nederlanden nog meer glorie en rijkdom vergaren.

Het was 7 augustus 1559 en koning Filips II stond op het punt om deze contreien verlaten en huiswaarts in te schepen naar Spanje. Margaretha van Parma, zijn halfzus, de bastaarddochter van zijn vader, zou voortaan in zijn naam verder regeren als landvoogdes. De feestelijkheden gingen obligaat gepaard met dansen en banketteren, maar tegelijk werden de politieke krijtlijnen voor de volgende jaren uitgezet. Op zijn troon keek de vorst naar het document dat hem nogmaals confronteerde met het politiek moeras van de Lage Landen. De petitie was opgesteld door de Staten-Generaal, de vergadering van de zeventien staten of provinciën, die alleen hij bijeen kon roepen. Dat hoorde bij een politiek kantelmoment: de vorst had geld nodig en vroeg in de vorm van een bede nieuwe belastingen. Uit elk van de zeventien provinciën kwamen afgevaardigden naar de vergadering: adellijke heren, hoge clerici en stedelijke besturen. Filips wist dat de Staten-Generaal voor zijn bede een wederdienst zouden eisen, en dat gebeurde inderdaad, in de vorm van een petitie.

Deze petitie neigde naar een opstandig dreigement. De Nederlandse Staten wilden de nieuwe belasting slechts goedkeuren als alle Spaanse troepen zouden vertrekken en de Lage Landen uitsluitend onder het bestuur kwamen van edelen die er geboren en getogen waren. Filips herkende er meteen de invloed in van de Nederlandse edelen die hem de voorgaande jaren hadden bijgestaan. Sommigen hadden zich sterk onderscheiden, vooral in de strijd tegen Frankrijk. Het vertrek van de koning was het uitgelezen moment om hen te belonen met politieke benoemingen. De belangrijkste functie was het stadhouderschap of het dagelijks bestuur van een of meer provincies, dat werd opgedragen aan een edelman. Alle Lage Landen hadden zo'n lokale plaatsvervanger van de vorst, behalve Brabant, dat rechtstreeks onder de landvoogdes viel. Loyale dienaars van zijn vader behielden onder Filips hun posities, zoals de graven van Arenberg en Megen in het noorden en Karel van Berlaymont in het zuiden. De populaire graaf Lamoraal van Egmont had zich een uitzonderlijk veldheer betoond en kreeg het stadhouderschap van Vlaanderen en Artesië. Zijn vriend en strijdmakker Filips van Montmorency, de graaf van Horne, werd admiraal, al was dat slechts een eretitel.

De rijzende ster van de Nederlandse adel mocht niet ontbreken. De zesentwintigjarige prins Willem van Oranje kreeg het stadhouderschap over Holland, Zeeland en Utrecht. Toch vertrouwde de koning hem nog steeds niet volledig. De prins was in het Duitse Dillenburg opgegroeid en had een lutherse opvoeding gekregen. Hij had weliswaar openlijk het protestantisme de rug toegekeerd, maar dat maakte van hem nog geen loyale katholiek. Filips wist dat de prins ambitieus was. Willems jongere broer Lodewijk van Nassau week nooit van zijn zijde, behalve wanneer hij ergens als zijn naaste vertrouweling zijn belangen moest behartigen.

De grootste zorgen van de vrome vorst waren niet zozeer de arrogante edelen en zelfs niet de politieke perikelen in Frankrijk en Engeland. Hij lag vooral wakker van het almaar populairder wordende calvinisme. Dit protestantisme van Johannes Calvijn kreeg veel navolging onder de handelaars in Antwerpen en de bevolking van Doornik, Valenciën (het huidige Valenciennes) en de Vlaamse textielsteden in de Westhoek. Zorgwekkend waren de meldingen dat verschillende jonge edelen naar Genève trokken om daar les te krijgen aan de in mei 1559 opgerichte calvinistische Académie. Filips wilde er alles aan doen om zijn katholieke gebieden te behoeden voor ketterij. Een milde vorm van tolerantie zoals de lutherse Duitse vorsten hadden verkregen, was voor hem

geen optie. Hij koos voor een nauwe samenwerking met de katholieke kerk, die juridische macht kreeg om de andersgelovigen te vervolgen. De religieuze rechtbanken van de inquisitie hadden al onder het bewind van zijn vader de eerste protestanten bestreden met verbanning, geselstraf en de brandstapel.

De koning hield de situatie in Frankrijk nauwlettend in het oog. Eerder dat jaar was er een vrede getekend, maar die was bijzonder fragiel. Het was opnieuw door de opkomst van het calvinisme dat de twee machtige koningen de strijdbijl begroeven. De hertog van Alva, een van de trouwste edelen aan het Spaanse koninklijk hof, was samen met Oranje en Egmont naar Parijs getrokken. Officieel waren ze gijzelaars om de pas beklonken vrede te garanderen, dus werden ze met de grootste honneurs verwelkomd in de Franse hoofdstad. Alva was er nog steeds, maar de twee Nederlandse edelen waren al teruggekeerd. Filips had gehoord wat er met de Franse koning in Parijs was gebeurd tijdens de feestelijkheden. Voor het toernooi was Hendrik II zelf in het zadel geklommen. De toeschouwers zagen hoe het koninklijk paard galoppeerde naar de tegenstander. Ze zagen de lansen dalen. Raak. Een fractie van een seconde later lag de vorst op de grond. Een houten spies stak in zijn hoofd. De toegesnelde dienaars zagen dat het koninklijk oog doorboord was. Hij leefde nog, maar de splinter stak in zijn oog. Hij overleed enkele dagen later. Filips had van het Franse staatshoofd stabiliteit verwacht, maar nu werd deze opgevolgd door zijn minderjarige zoon Frans. Hoelang zou de vrede met Spanje en de Nederlanden bewaard blijven? Waren de jonge vorst en zijn moeder, de sterke koningin Catharina de' Medici, wel opgewassen tegen de hugenoten, zoals de Franse calvinisten genoemd werden?

Ook Engeland gaf hem kopzorgen. In 1554 was hij getrouwd met de Engelse koningin Maria. Maar in 1558, terwijl hij in Brussel aan het rouwen was om zijn vader, vernam hij dat zijn vrome katholieke vrouw overleden was. Ze werd opgevolgd door haar halfzus Elisabeth. Die toonde zich compromisseloos. Ze wilde niet trouwen, ook niet toen Filips haar voorzichtig de hand vroeg. Daarmee kwam een einde aan zijn poging om een greep te krijgen op het Engelse rijk. De nieuwe *queen* volgde helemaal niet zijn radicale houding tegenover de andersgelovigen. Meer nog, ze was zelf protestants. Met een zelfverzekerde antikatholieke vorstin in Engeland, een minderjarige op de Franse troon en Duitse vorstendommen die het lutheranisme aanhingen, dreigde Filips in de Nederlanden omsingeld te worden door geloofsvijanden.

In die context ontving Filips dus de petitie van de Staten-Generaal, net